

Türkçe Biçim Bilgisinde ve Söz Diziminde Artıklı Çekim

Ali ÖZKUL*

Özet: Bu çalışmanın konusu, Türkçede artıklı çekimin ne olduğu ve nasıl kullanıldığıdır. Makalenin amacı ise artıklı çekim kullanımını biçim bilgisinde ve söz diziminde sınıflara ayırarak konuyu anlaşılır bir biçimde anlatmaktır. Öncelikle artıklı çekimin dil bilimi araştırmacıları tarafından nasıl yorumlandığı, nasıl adlandırıldığı üzerinde durulmuş ve artıklı çekimin tanımı yapılmıştır. Daha sonra artıklı çekim konusu alt başlıklara ayrılmış ve konuyla ilgili çeşitli örnekler verilmiş, konu Türkçenin komşu ve akraba dillerinde de tablo olarak gösterilmiştir. Ayrıca dilde birden fazla gösterge kullanımının bir fazlalık, kural dışılık değil bir gereklilik olduğu örneklerle açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Artıklı çekim, gösterge, gereklilik

The Periphrastic Declension in Morphology and Syntax of Turkish

Abstract: The focus of this research is periphrastic declension in Turkish and the cases in which this phenomenon occurs. This study aims to investigate the examples of periphrastic declension in morphology and syntax of Turkish. The definition and interpretation of periphrastic declension by linguists are presented in the first part of the study. The occurrences of declension are classified into subcategories and each subcategory is exemplified in the second part. Neighbor and kindred languages which display similar properties regarding declension are demonstrated within a table. Lastly, it is argued that the use of more than one form for one meaning does not indicate ungrammaticality or redundancy in a language but it is a necessity required by the language itself.

Key Words: Periphrastic declension, sign, necessity

* İstanbul Aydın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Programı Öğrencisi, İstanbul/TÜRKİYE, aozkul09@gmail.com

Giriş

“Artıklı çekim, ad ve eylemlerin çekiminde, birden çok gösterge kullanma biçimidir. Dillerin çekimlik birimlerinin buldukları sözlerde donuklaşmasıyla, onun yerini tutacak yeni çekim birimleri arayışı, artıklı çekimi doğurur. Bir yerde, bu donuklaşma, bu çekimlik biçim birimlerinin yapımlık biçim birimi hâline gelişi, biçim biriminin söz dizimine baskısı hâlini alır ve söz diziminde yeni çekimlikler denenmeğe başlar; sözlükteki yapımlık biçim birimleri yerlerini söz diziminin çekimlik birimlerine bırakır. Böylece, sözlük ile söz dizimi arasında sürekli bir gerginlik ve rekabet yaşanır. Türkçenin tarihinde de birçok çekim eki, donuklaşmış ve yerlerini çoğu henüz ekleşmemiş başka çekimlik bağlı birimlere, yani edatlara bırakmıştır. *ET yuk-arı> yukarı-y-a, dış-arı> dış-arı-y-a* gibi. Bu durum Türkçede sürekli yaşanmaktadır: Yemek-e gitti. > Yemek için gitti.; İnsan-ca davrandı. > İnsan gibi davrandı. vb.” (Karaağaç, 2013, s. 156).

Artıklı çekim bir göstergenin yetebileceği durumlarda birden çok göstergenin kullanılması durumudur. Türkçede artıklı çekimi biçim bilgisinde ve söz diziminde olmak üzere iki ana başlıkta incelemek mümkündür.

Biçim Bilgisinde Artıklı Çekim

“Bir kavramı ifade için kullanılan, fakat aynı anlamda iki kelimenin belirli kaideler gereğince yan yana getirilmesi ile teşkil edilen ikiz kelimelerin (hendiadyoin) Türk dilinde oldukça önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. İkiz kelimeler dilin anlama kuvvet, ifadeye genişlik, incelik ve zenginlik veren öğeleridir. Türkçede oluşması bakımından yine tekrarlanma esasına dayanan, fakat nitelik bakımından ikiz kelimelerinki ile karıştırılmaması gereken bir olay da pleonasmus'tur. Bizim ek yığılması terimi ile karşılamağa çalıştığımız bu olay, *tigiter* 'prensler', *sizler* 'sizler', *üçövlen* 'üçü birarada', *kimisi, uğurlayınca* 'gizlice' vb. örneklerde görüldüğü gibi, bir ekin yahut aynı vazifeyi gören şekilce farklı eklerin kelime içinde arka arkaya sıralanmasıdır.” (Korkmaz, 1960, s.173). Korkmaz'ın

“ek yığılması” olarak kullanmış olduğu terimin bu makaledeki karşılığı “artıklı çekim”dir.

“İlk bakışta, sebepsiz ve dolayısıyla lüzumsuz bir tekrarlanma gibi görünen ek yığılması olaylarının gerisinde, birtakım filolojik ve psikolojik sebepler bulunmaktadır. Dil ve dili meydana getiren öğeler canlı birer organ durumundadırlar. Bundan dolayı dilin tarihi akışı içinde değişmeler gösterirler. Değişme bazen kelimeler bazen de eklerin bünyesinde ortaya çıkar. Bir devirde pek işlek olarak kullanılmakta olan bir ekin, başka bir devirde işlekliliğini kaybedip, yerine aynı vazifeyi göreceğ başka bir eke bıraktığı Türk dilinde sık görülen hallerdendir. Aynı durum farklı etnik unsurlar ile, lehçe ve ağızlar, hatta bazı hallerde akraba ve birbiri ile kültür alışverişi yapan komşu diller arasında bile bahis konusudur.” (Korkmaz, 1960, s.173).

Biçim bilgisinde artıklı çekim, aşağıdaki gibi gerçekleşir:

a) Aynı vazifeyi gören veya pekiştirme amacıyla iki ekin arka arkaya sıralanmasıyla oluşur: “yakıncacık bir yer, <yakın+ca+cık; demincecik söyledim; yavaşçacık git” (Korkmaz, 1960, s.174). Bu örneklere baktığımız zaman kelimelerde iki adet küçültme ekinin (+ca ve +cık) birlikte kullanıldığını görmekteyiz. Bu kullanımlarda aynı işleve sahip iki ek birlikte kullanılmıştır. Günümüzde çeşitli ağızlarda bu durumu sık sık görebiliriz:

Arkadaşlarınla *güzel-ce-cik* oyna.

Sen *gel-ir-ken-e* ben de yemeği yapayım.

Sen *gel-eli-y-e* ben gitmiş olurum.

Benzer bir şekilde Korkmaz’ın (1960, s. 175) konuyla ilgili şu örnekleri de mevcuttur:

“Türkiye Türkçesinde *adamcağız*, *kadıncağız* gibi kelimelerdeki tekrarlanma olayının sebebi de, bizce, ‘küçültme, sevgi, acıma, kuvvetlendirme’ gibi birkaç vazife görmekte olan +*cak*/+*cek* ekindeki ‘acıma’ ve ‘şefkat’ ifadesinin +*az*/+*ez* vb. ekler ile daha çok belirtilmesi amacına dayanmaktadır. Aynı sebep ile meydana gelmiş yığılma olayını, Orta ve Doğu Anadolu

ağzlarındaki, zarf teşkil eden vurgusuz +ca eki ile +man, mübalağa eki birleşmesinde de görmekteyiz: *ğız davşanı bişirene ğadar iyicemen ser etmiş*” (Caferoğlu’ndan aktaran Korkmaz, 1960).

Burada artıklı çekim ile ek kalıplaşması konularını birbirinden ayırt etmek için kısa bir açıklamaya gerek vardır:

Artıklı çekim bir göstergenin yeteceği durumlarda birden fazla göstergenin kullanılmasıdır. Öte yandan, “Kalıplaşma, bazı ek, kök ve taban birleşmelerinde, eklerin kendi asli görevleri dışında kullanılarak eklendiği kelime ile beklendiğinden ayrı, yeni bir anlam meydana getirecek tarzda birleşip kaynaşması olayıdır” (Korkmaz, 2000, s. 1).

Ek kalıplaşması konusunda Korkmaz (Korkmaz’dan aktaran Tekin, 1962) aşağıdaki örnekleri vermiştir:

gözde "sevgili"> isim çekim eki olan +ta, +da'nın kalıplaşması,

kimi > üçüncü şahıs iyelik ekinin kalıplaşması

kızılçık "bir hastalık adı" > sıfat yapan +cık ekinin kalıplaşması

çalası "yoğurt mayası" > +ası, +esi isim fiil ekinin kalıplaşması

tokmak > +mak mastar ekinin kalıplaşması

irte "erken" > +a, +e zarf fiil ekinin kalıplaşması

Ek kalıplaşmasında bazen de çekim ekinen yapım ekine doğru bir sıra vardır: *gündelik, yüzelik, ondalık* örneklerinde Türkçenin kök + yapım eki + çekim eki sırasına uymayan bir sıralama mevcuttur.

b) Bir ekin donuklaşarak zaman içinde görevini kaybetmesi ve onun üzerine aynı görevi gören bir ekin getirilmesiyle oluşur: Eski Türkçede yön eki olan +*garu* eki günümüzde bir çekim eki olmaktan çıkmış ve donuklaşmıştır. Örneğin “*dış*” kelimesini ele alacak olursak bu kelimeye getirilen +*garu* eki Eski Türkçede yön ekidir. Yani *dışarı* kelimesinde yön göstergesi olan bir ek mevcuttur. Fakat günümüzde *dış-arı-y-a* şeklinde sıklıkla kullanılan bir kelime

daha vardır. Bu kelimede +*garu* eki donuklaşmıştır. Görüldüğü gibi *dışarıya* kelimesinde +*garu* ve +*a* olmak üzere iki tane yön göstergesi mevcuttur.

c) Artıklı çekimin bu bölümünde dilde “aşırı kurallaştırma” denen kavrama da değinmek gerekmektedir. Özellikle çocukların dil öğrenmelerinde ortaya çıkan bu durum genellikle meslek adlarında görülmektedir. Türkçenin meslek yapma eklerinden biri olan +*ci*/*ci* eki, Türkçenin sözlüğüne girmiş yabancı kökenli meslek adlarına getirildiğinde mesleği gösteren iki göstergeden bahsedilebilir. Birinci gösterge meslek adını bildiren ve asıl biçim birimi olan sözcüğün kendisi, diğer gösterge ise meslek adı yapmaya yarayan yapımlık bağlı biçim birimidir: *manav-cı*, *berber-ci*, *kasap-cı*, *bakkal-cı*, *kuaför-cü*...

Söz Diziminde Artıklı Çekim (Artıklı Kullanım)

Söz diziminde artıklı çekim veya kullanım, birkaç şekilde karşımıza çıkar. Onları şu şekilde sıralayabiliriz:

a) İlişkilendirme öbeklerinde görülür. Bugün biz Türkçe ad tamlamalarında iki tane gösterge kullanabiliriz. Bu göstergeler ilgi durumu eki ve iyelik ekidir. Örneğin *çadır-ın direk-i* ad tamlamasında tamlayan olan *çadır* kelimesi ilgi durum Tablo 2. (Karaağaç, 2013, s. 156)u eki olan +*ın* ekini almış ve tamlanan durumunda olan *direk* kelimesi iyelik eki olan +*i* ekini almıştır. Bu, Türkiye Türkçesinde sıkça görülen bir durumdur:

Ali-nin defter-i kayboldu.

Ayşe-nin kol-u kırılmış.

O-nun enişte-si geldi.

Defter-in sayfa-sı yırtılmış.

Örneklere görüldüğü gibi ilişkilendirme öbeklerinde iki gösterge kullanılabilir. Bu göstergelerden tamlayıcı kullanılmazsa geriye kalan kısım tamlayanı düşmüş iyelik öbeği olarak kalır:

Defter-i kayboldu.

Kol-u kırılmış.

Enişte-si geldi.

Sayfa-sı yırtılmış.

İlişkilendirme öbeklerinde birden fazla gösterge kullanmak bir fazlalık değildir. Örneğin *kapının kolu* bir ilişkilendirme öbeğidir ve iki göstergesi vardır. Anlam olarak belirli bir kapıya işaret etmektedir. Fakat *kapının kolu* yerine *kapı kolu* dediğimizde anlam tamamen değişir ve bu ilişkilendirme öbeği genel bir anlam kazanır.

Komşu ve akraba dillerde durum şöyle gösterilebilir:

Türkçe	Macarca	Moğolca	Fince
Zamir + Ad (İyelik Öbeği)			
1. ben- im çantam	mi- nun laukku- ni
2. Ø + çanta- m	(a) Ø táská- m	Ø + laukki- ni
3. ben- im çanta	mi- niy bogça
4. ben çanta- m	az én táská- m
Özel Ad + Ad (İlgi Durumu Öbeği)			
1. Orhan- ın kitab-ı	Orhan- nak a könyv- e
2. Orhan kitab-ı	Orhan könyv- e
3. Orhan- ın kitap- Ø	Orhan- iy nom	Orhan- in kirja
Ad + Ad (Ad Tamlaması)			
1. kapı- nın kol- u	az ajtó- nak a kilincs- e
2. kapı kol- u	az ajtó kilincs- e
3. kapı- nın kol	haalga- ni bariul	Ove- n kahva

Tablo 1.(Karaağaç, 2013, s.157)

b) Türkiye Türkçesinde bir diğer artıklı çekim ise özneyüklem ilişkisinde karşımıza çıkmaktadır. Cümlede özneyi gösteren iki gösterge kullanılabilir. Yani Türkçede aynı anda hem özne hem de şahıs eki aynı anda kullanılabilir. “*Ben bu işi çok rahat yaparım.*” eylem cümlesini ele alalım. Bu cümlede özneyi gösteren iki adet gösterge mevcuttur. Bunlardan birincisi kişi zamiri olan *ben* kelimesidir. İkincisi ise cümlenin yüklemi olan *yaparım* kelimesinin aldığı birini tekil şahıs eki olan *+im* ekidir. Özneyüklem

ilişkindeki artıklı çekim durumu sadece eylem cümlelerinde değil ad cümlelerinde de sıklıkla karşımıza çıkar: “*Ahmet iyi bir öğrenciydi-ø.*” cümlesinde de özneyi gösteren iki gösterge vardır. Cümlede özneyi gösteren iki gösterge kullanımı sıkça görülen bir durumdur:

Bu başarıyı *biz yakaladı-k.*
Yağmur ne güzel *yağıyor-ø.*
Sen de başını alıp *gitme-ø.*
Teyzemler bize *geldi-ler.*
Sen bu konuyu *anlamadı-n* sanırım.
Kedi kolumu *çizdi-ø.*
 Bu sorunu ancak *sen çözer-sin.*
 Telefonumu *kardeşim kırdı-ø.*
Ben sevdi-m seni.
Siz mi *gelecek-siniz?*

Komşu ve akraba dillerde durum şöyle gösterilebilir:

Ad Cümlesi			
Türkçe	Macarca	Moğolca	Fince
Ben öğretmen- im -idi- m -imiş- im -ise- m	Én tanár vagy- ok Én tanár volt- am Én tanár volt- am vala ha én tanár vagy- ok ,...	Bi baḡş (bayn). Bi baḡş baysan. Bi baḡş baysan-yum. Bi baḡş baybal,.	Minä olen opettaja Minä olin opettaj Minä lienen ollut opettaja Jos Minä olen opettaja,.
Ø + öğretmen- im -idi- m -imiş- im -ise- m	Ø + tanár vagy- ok Tanár + volt- am ha tanár vagy- ok ,...
Eylem Cümlesi			
1. Ben süt içiyor- um 2. Ø + Süt içiyorum	Én tejet isz- om Ø + ejet isz- om .	Bisüü uuc baina.	Minä juon maitoa.

Tablo 2. (Karaağaç, 2013, s. 156)

“Türkçede cümlenin öznesi, yüklem taşıdığı şahıs ekinin anlaşılır. Şahıs ekinin gösterdiği zamir, cümlenin öznesidir. Cümlenin başında zamir kullanılmadan da yüklem sonundaki ekten özne anlaşılır. Bu, dilbilimde “dilde tasarruf” olarak adlandırılan ilkeye uygundur. Yani Türkçe özne kullanımı bakımından tasarruflu bir dildir diyebiliriz.” (Coşkun, 2012, s.149). Bu ifadede Türkçede iki özne göstergesinin sadece bir tanesinin - şahıs ekinin- kullanılmasını “dilde tasarruf” terimiyle açıklanmıştır. Fakat bu yaklaşım, bize göre doğru değildir. Bir dilde bir kullanım, insanlar ihtiyaç duyduğu için vardır ya da yoktur. Bugün “vefat etmek” ve “ölmek” kelimelerinin her ikisi de kullanılıyorsa bunun sebebi bir gerekliliktir. Bir dilde ekler, sözcükler zaman içinde kullanım değişikliğine uğrayabilmekte, değişebilmekte ve hatta yok olabilmektedir. Bunun çeşitli filolojik, psikolojik, ekonomik, sosyal sebepleri vardır.

Coşkun’un “dilde tasarruf” yaklaşımını neden desteklemediğimiz şu örneklerle açıklanabilir: “*Yaptım./Bu işi yaptım./Dün bu işi yaptım.*” cümlelerinin hepsinde sadece bir özne göstergesi vardır. Fakat bu kullanım, tasarruflu kullanımdan değil bir gerekliliğin olmadığındandır. Eğer bu cümleleri söyleyen kişi kendini ön plana çıkarmak isteseydi cümleler, “*Ben yaptım./Bu işi ben yaptım./Dün bu işi ben yaptım.*” şeklinde olacaktı. Bilindiği gibi Türkçe cümlelerde vurgu yüklemden önceki ögededir. Yani iki özne kullanımı cümle sahibinin ihtiyacına göre değişebilen bir durumdur.

Öztürk’ün (2000) Türkçenin bir adıl düşürme dili olup olmadığını tartıştığı makale bizim görüşümüzü desteklemektedir. Ona göre iki özne göstergesinden biri olan kişi adıları cümlede düşürülmemelidir çünkü bu adıların cümle içinde başka işlevleri bulunmaktadır. Bu işlevlerden birincisi cümlenin konusunu belirlemesidir:

- i. Ben_i durağa yürüdüm. *adıl_i* otobüsü bekledim. *adıl_i* otobüse bindim.
- ii. Ben_i durağa yürüdüm. *Ben otobüsü bekledim.*Ben otobüse bindim.

Bu örneklerde gösterildiği gibi kişi adlı cümlenin konusunu belirleme görevi üstlenmiştir ve diğer cümlelerde kişi adının tekrar kullanılmasına gerek kalmamıştır. Kullanılması da (ii) örneğinde olduğu gibi dilbilgisel açıdan doğru olmayan cümlelerle sonuçlanmaktadır. Benzer şekilde, Öztürk (2000) konu değiştirme görevinin de kişi adlı tarafından üstlenildiğini ileri sürmektedir. Konu değiştirme görevi olduğunda da adılın cümlede kullanılması zorunludur:

- i. Ben dışarı çıkıp bekledim ama sen gelmedin.
- ii. Ben dışarı çıkıp bekledim ama *adil gelmedin.

Bu iki işleve dair örnekler Türkçenin bir adıl düşürme dili olmadığını, kişi adının kullanıldığı durumlarda bir işlevinin bulunduğunu özetlemektedir.

c) Söz diziminde artıklı çekimin günümüzdeki bir kullanımı ise söz diziminde bir ekin düşürülüp onun yerine aynı vazifeyi görecektir şekilde bir edatın kullanılması şeklinde gerçekleşir. Düşürülen ekin yerine kullanılan edat, kendinden önce gelen kelimeyle bir söz öbeği oluşturur: “Bana bugünlerde *insan-ca* davranıyor.” cümlesinde *davranıyor* çekimli eylemine durum anlamını veren insanca (nasıl: insanca) kelimesinin yerine -ki burada gösterge +ca eki’dir- “*insan gibi*” söz öbeği kullanılmıştır. “*insan-ca* kelimesinde tek gösterge varken, *insan gibi* kelime öbeğinde aynı anlam birden çok kelimeyle sağlanmıştır. Bu durum Türkçede sıklıkla görülür:

Sevdiğim-den geldim.> *Sevdiğim için* geldim.
Kardeş-çe yaşayalım.> *Kardeş gibi* yaşayalım.
Gurbete *çalışmay-a* gitti.> Gurbete *çalışmak amacıyla* gitti.
Bu hediyeyi *annem-e* aldım.> Bu hediyeyi *annem için* aldım.

d) Artıklı çekim söz diziminde zaman zaman cümle sahibinin ihtiyaçlarından dolayı anlamsal olarak da karşımıza çıkar.

Bu kullanımlar birçok kitapta dil dışı kullanım, anlatım bozukluğu gibi adlandırılrsa da dil kullanımındaki her bir unsurun gereklilikten kaynaklanmış olduğu unutulmamalıdır.

*Belki yağmur yağabilir.
Eğer uslu bir çocuk olursan şirinleri görebilirsin.
Kpss sınavına hazırlanıyor.
Çabucak bitiriverdim ödevimizi.
Çok sevindiğinden etekleri zil çalıyordu.
Sanırım Ahmet olmalı bu gelen.
Sessizce fısıldadı kulağıma.
Az kalsın düşeyazıyordum.
Bir saat uyku uyumadım.
Tarlaya su sulamaya gittik.*

Sonuç

Türkçede artıklı çekim, biçim bilgisinde ve söz diziminde olmak üzere iki ana başlıkta incelenebilir. Biçim bilgisinde artıklı çekim, aynı vazifeyi gören veya pekiştirme amacıyla iki ekin arka arkaya sıralanmasıyla, bir ekin donuklaşp zaman içinde görevini kaybederek onun üzerine aynı görevi gören bir ekin getirilmesi ve özellikle çocuklarda görülen aşırı kurallaştırmayla oluşur. Söz diziminde artıklı çekim; ilişkilendirme öbeklerinde, özne-yüklem ilişkisinde bulunur ve bir ekin düşürölüp onun yerine aynı vazifeyi görecek şekilde bir edatın kullanılmasıyla ve anlamsal olarak görülür. Bu durumların hepsinde “birden fazla gösterge kullanımı” mevcuttur. Hangi durumda olursa olsun birden fazla gösterge kullanılması bir fazlalık, kural dışılık, tasarrufluluk değil; ancak bir gerekliliktir.

Kaynaklar

Coşkun, J. (2012). “Türkçe, Rusça ve İngilizce’de Özne Göstergeleri”, *Taviçeski Devlet Üniversitesi Dergisi Kultura Narodov Priçernonmya*, ss.148-151.

- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1960). “Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine”, *TDAY Belleten*, ss. 173–180.
- Korkmaz, Z. (2000). *Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, B. (2000). “Bir Adıl-Düşürme dili olarak Türkçe”, *XIII. Türk Dilbilim Kurultayı Bildirileri, [Proceedings of the XIII. National Conference on Turkish Linguistics]*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.
- Tekin, Ş. (1962). “Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları [Zeynep Korkmaz], (Kitaplar - Tenkit)”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Cilt 7, Sayı 133*, ss. 69-71.